

Ewa Angoneze-Grela*

orcid.org/0000-0001-9897-8573

Domy szkieletowe XIX-wiecznych emigrantów z Pomorza Zachodniego w południowej Brazylii

Timber–Frame Houses of Nineteenth-Century West Pomeranian Immigrants in Southern Brazil

Słowa kluczowe: migracje, konstrukcja szkieletowa, Kolonia Santo Ângelo, Pomorze Zachodnie

Keywords: migration, timber frame construction, Santo Ângelo Colony, West Pomerania

Wprowadzenie

W drugiej połowie XIX w. migracje europejskiej ludności za ocean były zjawiskiem powszechnym. Przemieszczano się głównie w kierunku Ameryki Północnej. W mniejszym zakresie, lecz również zauważalnie, migrowano do Ameryki Południowej. Jedną z popularnych destynacji była Brazylia. W 1857 r. grupa emigrantów z Pomorza Zachodniego, ówczesnej pruskiej prowincji Pommern, wyruszyła do organizującej się Kolonii Santo Ângelo, założonej w sąsiedztwie żeglownej rzeki Jacuí. Był to wówczas region słabo zaludniony, należący do Cesarstwa Brazylii, które zaledwie 35 lat wcześniej uniezależniło się od Portugalii. Prowadzono tam walki o wytyczenie granic. Akcje kolonizacyjne miały na celu ostateczne ustalenie ich kształtu za pomocą rozmieszczenia osiedlanej ludności. Tymczasem sytuacja w XIX-wiecznej Europie zmuszała niektórych mieszkańców do podjęcia trudnej decyzji o opuszczeniu rodzinnej ziemi. Przeludnienie wsi, uwłaszczenie chłopów czy ucieczka przed obowiązkową służbą wojskową to tylko nieliczne z powodów, dla których mieszkańcy prowincji Pommern decydowali się na emigrację. Kuszącą ofertą była z pewnością akcja kolonizacyjna na rzecz zaludnienia południowych terenów Brazylii, dzięki której można było otrzymać darmową podróż do powstających kolonii [Werlang 1995, s. 47]. Rząd Cesarstwa Brazylii gwarantował nadanie ziemi

Introduction

In the second half of the nineteenth century, the European population's migration overseas was a common occurrence. The migrants traveled mainly to North America. South America was, to a lesser extent, but no less noticeable, also a migrant destination. One popular target was Brazil. In 1857, a group from West Pomerania, then the Prussian province of Pommern, traveled to the then still-organizing Colônia Santo Ângelo, established adjacent to the navigable Jacuí River. At the time, the colony was a sparsely populated territory that belonged to the Empire of Brazil, which had gained independence from Portugal just thirty-five years earlier. Border demarcation battles were waged there. Colonization campaigns were aimed at ultimately setting these borders in stone by distributing the settled population. Meanwhile, the situation in nineteenth-century Europe forced some residents to make the difficult decision to leave their native lands. Overcrowding in the countryside, the enfranchisement of the peasantry or escape from compulsory military service were just a few of the reasons why residents of the Pommern province chose to emigrate. The colonization campaign to populate the southern areas of Brazil, through which one could freely travel to the emerging colonies, was certainly seen as tempting [Werlang 1995, p. 47]. The government of the Brazilian Empire guaranteed a

* dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej

* Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Poznań University of Technology

Cytowanie / Citation: Angoneze-Grela E. Timber–Frame Houses of Nineteenth-Century West Pomeranian Immigrants in Southern Brazil. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2024, 77:121–136

Otrzymano / Received: 3.12.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 5.11.2023

doi: 10.48234/WK77BRAZIL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

z możliwością długoterminowej spłaty, co w rezultacie wywołało falę migracji z Prus, szczególnie popieraną przez Marię Leopoldynę Habsburg – arcyksiężniczkę austriacką i cesarzową Brazylii. W ramach tego ruchu ludności w latach 1850–1870 do Kolonii Santo Ângelo (obecnie gminy Agudo i Paraíso do Sul) wyemigrowało 70 rodzin, czyli ok. 300 osób z pomorskiej miejscowości Lubow (obecnie Łubowo w powiecie szczecineckim) [Werlang 1995, s. 29]. Stali się oni osadnikami jednej z wielu pruskich kolonii w Brazylii.

Cel badań

W odniesieniu do tej migracji autorka postawiła pytanie: czy technika ryglowa, która w tamtym czasie dominowała w krajobrazie Pomorza Zachodniego, była wykorzystywana i sprawdziała się w subtropikalnych warunkach południowej Brazylii? Za cel badań obrano potwierdzenie istnienia domów wzniesionych w konstrukcji szkieletowej przez emigrantów z Pomorza w Brazylii oraz wykazanie, w jaki sposób pomorska tradycja budowlana została przystosowana do nowych warunków. W artykule zaprezentowano wyniki dwóch podróży badawczych z lat 2015–2016 do gmin Agudo i Paraíso do Sul w stanie Rio Grande do Sul. Badania te stały się dokumentacją jeszcze niewystarczająco poznanego rozdziału historii budownictwa ryglowego „na emigracji” w Ameryce Południowej.

Stan badań

Choć problematyka drewnianej architektury szkieletowej jest w Brazylii tematem poruszonym w publikacjach, warto podkreślić, że dotychczas nie przeprowadzono analizy budynków szkieletowych zlokalizowanych w dawnej Kolonii Santo Ângelo. Jednym z czołowych badaczy zajmujących się tą tematyką w Brazylii jest Günter Weimer, architekt, autor licznych publikacji, wśród których na szczególną uwagę zasługuje *Arquitetura Popular da Imigração Alemã* [Weimer 2005]. W rozmowie z autorką artykułu Weimer przyznał, że jak dotąd nie miał okazji do osobistego zapoznania się z budownictwem pomorskich emigrantów z Kolonii Santo Ângelo, co potwierdziło potrzebę przeprowadzenia tego typu badań. Historyczne początki kolonii opisał William Werlang w książce *História da Colônia Santo Ângelo*. Losy mieszkańców regionu zostały upamiętnione również w kilku innych dziełach tego autora¹.

W polskiej literaturze istnieje stosunkowo mało opracowań na temat architektury ryglowej wsi Pomorza Zachodniego. Obszar ten wchodzi w skład „Ziem Odzyskanych”, włączonych po wojnie w granice Polski. Na skutek masowych ruchów ludności spadkobiercami pruskiej architektury Pomorza Zachodniego stali się polscy przesiedleńcy [Paszkowski 2003, s. 207]. Musiało minąć wiele lat, żeby zainteresowanie pruską techniką budowlaną tego obszaru ponownie wzrosło. Jedną z ciekawych prac dotyczących tej tematyki jest książka Joanny Arlet *Drewniane budownictwo szkieletowe*

land grant with the possibility of long-term repayment, resulting in a wave of migration from Prussia, supported in particular by Maria Leopoldina Habsburg—Archduchess of Austria and Empress of Brazil. As part of this population movement in the years 1850–1870, 70 families, or about 300 people, emigrated to Colônia Santo Ângelo (present-day municipalities of Agudo and Paraíso do Sul) from the Pomeranian village of Lubow (present-day Łubowo in Szczecinek County) [Werlang 1995, p. 29]. They became settlers of one of the many Prussian colonies in Brazil.

Objective of the study

Concerning this migration, the author formulated the question whether timber frame building technology, which at that time had been predominant in West Pomerania's landscape, was used and proved itself effective under the subtropical conditions of South Brazil? The goal of this study was to confirm the existence of houses erected using timber frame structural systems by immigrants from Pomerania in Brazil and to demonstrate how Pomeranian building tradition was adapted to new conditions. This paper presents the results of two research trips from the years 2015–2016 to the municipalities of Agudo and Paraíso do Sul in the state of Rio Grande do Sul. Their findings became the documentation of an as of yet insufficiently explored chapter of the history of timber-frame “migrant” architecture in South America.

State of the art

Although the issue of timber-frame architecture has been a topic covered in publications in Brazil, it is worth noting that to date there has been no analysis of timber-frame buildings located in the former Colônia Santo Ângelo. One of the leading researchers on this topic in Brazil is Günter Weimer, an architect and author of numerous publications, among which his *Arquitetura Popular da Imigração Alemã* [Weimer 2005] is particularly noteworthy. In an interview with this paper's author, Weimer admitted that so far he had not had the opportunity to personally study the architecture of Pomeranian migrants from Colônia Santo Ângelo, confirming the need for this type of research. The historical origins of the colony were described by William Werlang in his book *História da Colônia Santo Ângelo*. The fate of the region's residents is also memorialized in several other works by this author.¹

There are relatively few studies on the timber-frame architecture of West Pomeranian villages in Polish literature. The area is part of the Recovered Territories, incorporated into Poland after the war. Due to the resulting mass population movements, the Prussian architecture of West Pomerania was inherited by Polish resettlers [Paszkowski 2003, p. 207]. It took many years for interest in the area's Prussian construction technology to grow again. Joanna Arlet's book *Drewni-*

Ryc. 1. Opuszczony dom o konstrukcji szachulcowej w dawnej Kolonii Santo Ângelo, Linha Nova, Agudo, RS, Brazylia (2015); autorką wszystkich fotografii jest E. Angoneze-Grela.

Fig. 1. An abandoned timber-frame house in the former Colônia Santo Ângelo, Linha Nova, Agudo, RS, Brazil (2015); all photos by E. Angoneze-Grela.

na Pomorzu Zachodnim [Arlet 2004]. Warto wspomnieć wieloletnią Polsko-Niemiecką Konferencję i Podróż Studyjną *Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo ANTIKON* oraz monografie, które są owocem tych spotkań. Pomimo przeprowadzonej kwerendy bibliograficznej, jak dotąd autorka nie natrafiła na publikację opisyjącą budynki szkieletowe Pomorzan w Brazylii, napisaną z europejskiej perspektywy.

Metodologia

Metodologia badań opierała się na sporządzeniu kwerendy bibliograficznej, archiwalnej oraz kwerendy terenowej, czyli obserwacji *in situ*. Analizę danych przeprowadzono, wykorzystując zestawienia ilościowe. W latach 2015–2018 zrealizowano dwie podróże badawcze do Brazylii oraz jedną na Pomorze Zachodnie. Ogniska migracji pomorskiej w Brazylii są rozsiane na ogromnej przestrzeni czterech stanów: EspÍrito Santo, São Paulo, Santa Catarina i Rio Grande do Sul. Pierwszym tropem badawczym stała się wówczas mapa udostępniona przez Museu Municipal Divino Alziro Beckel z Camaquã². Zawierała spis miejscowości zasiedlanych przez Pomorzan. Większość XIX-wiecznych kolonii zlokalizowano w pasie nie większym niż 250 km od wybrzeża Atlantyku. Kolonia Santo Ângelo znajdowała się ok. 300 km od linii brzegowej. Założenie nowej kolonii w tak trudno dostępnym miejscu było osiągalne dzięki obecności rzeki Jacuí, umożliwiającej migrantom dotarcie do celu śródlądowym szlakiem wodnym.

Pierwsza wizyta badawcza w gminie Agudo miała charakter odkrywczy. Dotychczasowe informacje jedynie wskazywały na to, że domy pomorskich emigrantów mogły przetrwać do dzisiaj w tak odległym miejscu. Obszar gminy w dalszym ciągu jest trudno dostępny, mimo że prowadzą do niego drogi o znaczeniu

ane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim [Arlet 2004] is an interesting work on this subject. It is also worth mentioning the long-standing German-Polish Conference and Study Tour *Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo ANTIKON* and the monographs that resulted from these meetings. Despite performing a literature review, the author had been unable to find a publication that would document the Pomeranian timber-frame buildings in Brazil and would be written from a European perspective.

Methodology

The research methodology was based on a literature and archive review and site inspections, i.e., in situ observations. Data analysis was carried out using quantitative summaries. Between 2015 and 2018, two research trips were made to Brazil and one to West Pomerania. The main groupings of the Pomeranian migration in Brazil are spread over the vast expanse of four states: EspÍrito Santo, São Paulo, Santa Catarina and Rio Grande do Sul. The first research lead then became a map provided by the Museu Municipal Divino Alziro Beckel of Camaquã². It contained a list of villages settled by Pomeranians. Most of the nineteenth-century colonies were located in a strip of no more than 250 km from the Atlantic coast. Colônia Santo Ângelo was located about 300 km from the coastline. Establishing a new colony in such a hard-to-reach location was achievable due to the presence of the Jacuí River, which allowed the migrants to reach their destination via an inland waterway.

The first research visit to the Agudo municipality was exploratory. Previous information had only hinted that the homes of immigrants from Pomerania may have survived to this day in such a remote location.

ponadregionalnym. Decyzję o wyborze tego miejsca do badań uwarunkowała względna izolacja od dużych miast. To właśnie jej można zawdzięczać zachowanie obiektów historycznych w autentycznym kontekście krajobrazowym, co stanowi istotny walor badawczy. Problem translokowanych budynków drewnianych na potrzeby ekspozycji muzealnych opisał Tomasz Tomaszek w artykule dotyczącym chat o konstrukcji zrębowej ze stanu Tennessee (USA). Zauważył, że w niektórych przypadkach „sposób ponownego zestawienia po przeniesieniu [...] doprowadził do nadinterpretacji oryginalnego charakteru, kształtu i narracji” [Tomaszek 2020, s. 140].

Organizacja pierwszej kwerendy terenowej, w lipcu 2015 r., polegała na nawiązaniu kontaktu z Urzędem Miasta Agudo. Dzięki uprzejmości lokalnych władz przydzielono do pomocy osobę dobrze zorientowaną w terenie. Górzysty obszar gminy obejmujący 534,6 km² był w większości skomunikowany drogami o nawierzchni nieutwardzonej [IBGE 2023]. Odnalezienie obiektów ryglowych okazało się wyzwaniem ze względu na ich położenie. Często znajdowały się w odległości od głównej drogi, na prywatnych posesjach, otoczone nowymi budynkami, gęstą roślinnością lub porzucone na odosobnionych działkach (ryc. 1).

W trakcie pierwszej podróży badawczej wykonano cztery trasy, które pozwoliły na zidentyfikowanie 18 stanowisk. Dokonano lokalnych obserwacji na cmentarzach i w prywatnych miejscach pochówków, które potwierdziły tożsamość przedstawicieli badanej fali migracyjnej z Pomorza Zachodniego. Druga podróż umożliwiła ustalenie zasięgu dawnych granic kolonii – zauważono, że nie pokrywają się one z obecnym podziałem administracyjnym. Siedem kolejnych tras badawczych przyczyniło się do odkrycia następnych 39 stanowisk. Położenie wszystkich obiektów zostało zapisane przy użyciu geolokalizacji. Każdy obiekt udokumentowano za pomocą inwentaryzacji fotograficznej, a 11 z nich poddano inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej. Rysunki uwzględniały widoczne deformacje i uszkodzenia [Prarat, Schaaf 2015, s. 108]. Do szczegółowej inwentaryzacji wybrano budynki, które prezentowały odpowiedni stan techniczny umożliwiający dostęp do wnętrza.

Kwerendę terenową wykonano także na Pomorzu Zachodnim. Większość osadników Kolonii Santo Ângelo pochodziła z Łubowa, część z nich przybyła z sąsiednich miejscowości: Rakowo, Czaplunek, Czarne Wielkie, Broczyno, Starowice, Jeziorna, Komorze i Świerczyna (powiaty szczecinecki i drawski). Badania terenowe wykonano w obu zachodniopomorskich powiatach w promieniu ok. 25 km od Łubowa i na tym obszarze odnotowano 19 obiektów ryglowych.

Obok kwerendy terenowych i bibliograficznych do analizy zastosowano oceny ilościowe. Szczególnie w Brazylii zaobserwowano ogromną różnorodność danych, która utrudniała ich interpretację. Analizowane obiekty na przestrzeni czasu zamieszkiwało kilka pokoleń, włączając w to grupy o różnym pochodzeniu, także

The area continues to be difficult to access, despite the fact that roads of supra-regional importance lead to it. The decision to study this site was motivated by its relative isolation from major cities. It is due to this isolation that the preservation of historical buildings in an authentic landscape context is an important research asset. The problem of wooden buildings translocated for museum exhibitions was described by Tomasz Tomaszek in an article on log cabins from the state of Tennessee, USA. He noted that in some cases “reassembly and the addition of new parts led to an over-interpretation of [...] original character, shape and narrative” [Tomaszek 2020, p. 140].

The organization of the first site visit, in July 2015, involved contacting the Agudo City Hall. Courtesy of the local authorities, a person with substantial knowledge of the area was assigned to help. The municipality’s mountainous area, which covers 534.6 km², was mostly connected by unpaved roads [IBGE 2023]. Finding the timber-frame structures proved to be a challenge due to their location. They were often located away from the main road, on private property, surrounded by new buildings, dense vegetation or abandoned in isolated plots (Fig. 1).

During the first research trip, four routes were taken and 18 sites were identified. Local observations were made at cemeteries and private burial sites, which confirmed the identity of representatives of the migration wave from West Pomerania under study. The second trip allowed the determination of the extent of the former colony’s boundaries—it was noted that they did not overlap with the current administrative division. The exploration of seven more research routes contributed to the discovery of another 39 sites. The location of all sites was recorded using geolocation. Each site was documented with a photographic survey, and 11 of the sites were subjected to a building survey. The drawings took into account visible deformations and damage [Prarat, Schaaf 2015, p. 108]. Buildings that displayed a suitable technical condition that allowed access into their interiors were selected for detailed surveying.

A field study was also conducted in West Pomerania. Most of the settlers of Colônia Santo Ângelo came from Łubowo, while some came from neighboring villages: Rakowo, Czaplunek, Czarne Wielkie, Broczyno, Starowice, Jeziorna, Komorze and Świerczyna (Szczecinek and Drawsko counties). The field study was carried out in both West Pomeranian counties within a radius of about 25 km from Łubowo, resulting in the finding of 19 timber-frame buildings in this area.

In addition to field studies and the literature review, quantitative assessments were employed in the analysis. In Brazil in particular, an immense variety of data was collected that made interpretation difficult. Over the years, the buildings under study were inhabited by several generations, including groups with varying backgrounds and origins, from outside Pomerania (e.g., with Portuguese or Italian backgrounds). Over the years, houses were adapted to the requirements of

spoza Pomorza (np. portugalskie, włoskie). Z upływem lat dostosowywano domy do wymagań kolejnych właścicieli, co skutkowało ich modyfikacją. Część z nich uległa zniszczeniu. Aby zrozumieć charakterystykę kolonialnego domu pomorskiego, konieczna była analiza ilościowa. Dzięki niej udało się zaobserwować powtarzalne cechy. Wyszczególniono takie kategorie jak: usytuowanie wejścia, występowanie lub brak rygli, rodzaj konstrukcji dachu, występowanie lub brak dodatkowego zadaszenia (werandy), rodzaj posadowienia oraz materiał wypełniający ściany.

Wyniki

W wyniku przeprowadzonych badań zewidencjonowano 57 stanowisk w Brazylii oraz 19 obiektów w powiatach drawskim i szczecineckim. W dawnej kolonii, w odróżnieniu od pomorskich wsi, zabudowania są rozmieszczone na znacznym obszarze i nie formują wyraźnie zdefiniowanych siedlisk. Znaczne odstępy pomiędzy domami wynikają z wielkości parceli wydzielanych przez administrację dawnej kolonii. Podobną obserwacją, odnoszącą się do przykładów z Ameryki Północnej, dzieli się Tomaszek, opisując muzeum na wolnym powietrzu na terenie Parku Narodowego Great Smoky Mountains: „Zajmując miejsca w swojej oryginalnej lokalizacji, poszczególne zagrody rozmieszczone są na znacznym obszarze i w dość dużej odległości od siebie. Wynika to bezpośrednio z charakteru osadnictwa na tych ziemiach: pierwsi przybysze rzadko stawiali domostwa w bezpośrednim sąsiedztwie innych rodzin” [Tomaszek 2021, s. 150].

Głównym zarządcą Kolonii Santo Ângelo był oficer armii pruskiej baron Karl Hermann von Kahllden, który najpierw w roku 1857, a następnie w 1878 nakreślił jej plan. Obszar dawnej kolonii znajduje się na południowym skraju płaskowyżu pasma górskiego Serra Geral. Cechuje się dużą liczbą wzniesień o znacznym spadku, a urok tego miejsca podkreślają dwa charakterystyczne szczyty: Morro Agudo i Morro Pelado. Kolonialne działki miały najczęściej powierzchnię od 48,4 do 72,6 ha [Arendt, Witt 2005, s. 180–209] i przebiegały wzdłuż lewego brzegu rzeki Jacuí, a także wzdłuż innych, mniejszych cieków wodnych. Ich kształt przypominał wąskie i długie pasy ziemi, położone węższym bokiem w kierunku dróg. Działki miały ok. 120–200 m szerokości i jeszcze dzisiaj wyraźnie zarysowują się na zdjęciach satelitarnych regionu.

Badania terenowe wykazały charakter użytkowania budynków. Dane odnoszą się do okresu, w którym prowadzono badanie. Już wtedy było oczywiste, że niektóre z nich zostaną poddane rozbiórce. Z rozmów z mieszkańcami wynikało, że w niedalekiej przyszłości planują zmienić miejsce zamieszkania, porzucając dotychczasowe domy. Część z tych obiektów zmieniła przeznaczenie lub została opuszczona. W analizie przypisano im takie kategorie jak: „obiekt zamieszkiwany”, „gospodarczy”, „opuszczony”, „usługowy”, „w trakcie renowacji”, „w trakcie rozbiórki” lub „nieokreślony”.

subsequent owners, resulting in modifications. Some of the houses were destroyed. To understand the characteristics of the colonial Pomeranian house, a quantitative analysis was necessary. This analysis allowed for the observation of reoccurring features. The following categories were listed: entrance location, the presence or absence of girts, roof truss structure, presence or absence of additional canopies (verandas), type of footing, and wall infill material.

Results

As a result of the survey, 57 sites were identified in Brazil and 19 sites in Drawsko and Szczecinek counties. In the former colony, unlike in Pomeranian villages, the buildings are spread over a wide area and do not form clearly defined settlements. The considerable spacing between houses is due to the size of the plots delineated by the former colony's administration. A similar observation, in reference to North American cases, was made by Tomaszek in his description of the open-air museum in the Great Smoky Mountains National Park: “Located on their original spots, the individual homesteads are spread over a large area and at a fairly large distance from each other. This results directly from the nature of the settlement in these lands where the pioneers rarely built their homes in the immediate vicinity of other families” [Tomaszek 2021, p. 150].

The chief administrator of Colônia Santo Ângelo was Prussian army officer Baron Karl Hermann von Kahllden, who first outlined its plan in 1857 and then in 1878. The territory of the former colony is located on the southern edge of the plateau of the Serra Geral mountain range. It is characterized by a large number of hills with highly steep slopes, and the place's charm is highlighted by two distinctive peaks: Morro Agudo and Morro Pelado. The colonial plots usually ranged in size from 48.4 to 72.6 ha [Arendt, Witt 2005, pp. 180–209] and ran along the left bank of the Jacuí River, as well as along other, smaller watercourses. Their shape resembled narrow and long strips of land, their narrower sides oriented towards the roads. The plots were about 120–200 m wide and are still clearly outlined on satellite images of the region today.

The field study determined the use of each building. The data refers to the period in which the study was conducted. Even then, it was obvious that some of the buildings would be demolished. Interviews with residents indicated that they planned to relocate in the near future, abandoning their current homes. Some of these buildings were subjected to reuse or had been abandoned. In the analysis, they were assigned categories such as: “inhabited building,” “ancillary,” “abandoned,” “service,” “under renovation,” “under demolition,” or “undetermined.” The result was that 29.5% were residential buildings that were still used as such. A further 34.4% were ancillary buildings. It should be noted that ancillary use was most often the result of

Lp.	Kategoria użytkowania	Liczba obiektów	Procent
1	zamieszkiwany	18	29,5
2	gospodarczy	21	34,4
3	opuszczony	15	24,6
4	usługowy	2	3,3
5	w trakcie renowacji	1	1,6
6	w trakcie rozbiórki	2	3,3
.	nieokreślony	2	3,3
	Razem	61	100

Tabela 1. Zestawienie przedstawiające charakter użytkowania obiektów poddanych badaniu w latach 2015–2016.

Item no.	Use category	Number of buildings	Percentage
1	inhabited	18	29.5
2	ancillary	21	34.4
3	abandoned	15	24.6
4	service	2	3.3
5	under renovation	1	1.6
6	under demolition	2	3.3
.	undetermined	2	3.3
	In total	61	100

Table 1. List of uses of the buildings investigated in the years 2015–2016.

W rezultacie otrzymano wynik 29,5% dla budynków mieszkalnych użytkowanych nadal zgodnie z przeznaczeniem. Natomiast 34,4% to wynik odpowiadający funkcji gospodarczej. Należy podkreślić, że funkcja gospodarcza jest najczęściej przekształceniem pierwotnej funkcji mieszkalnej, wynikającym z potrzeby gospodarstwa (tab. 1)³.

Dzięki analizom ilościowym udało się ustalić charakterystykę domu pomorskiego w kolonii. Przeważająca większość (91%) prezentowała układ szerokofrontowy, pozostałe obiekty miały układ mieszany. Cechą charakterystyczną – zauważoną podczas kwerend terenowych – był brak rygli w drewnianej konstrukcji szkieletowej. Wyniki badań wykazały, że w 40% budynków nie występowały rygle, natomiast nieco ponad połowa (54%) posiadała ten element konstrukcyjny. Przeważający typ dachu to dach dwuspadowy (84%), ale w 9 obiektach występował dach czterospadowy. Aż 74% budynków mieszkalnych wyposażono w werandę, czyli przybudówkę krytą dachem bez ścian, wspartą na słupach drewnianych lub kamiennych. Mogła być usytuowana np. wzdłuż jednego boku budynku lub wokół całego korpusu. Jest to element, który nie występuje w zachodniopomorskich domach ryglowych.

Podobnie niespotykaną na Pomorzu cechą jest sposób posadowienia budynków – na kamiennych lub ceglanych „stopach” (aż 67% badanych obiektów). „Stopy” to typ fundamentu występujący w brazylijskiej kolonii w formie niewysokich filarów wynoszących poziom domu zwykle na wysokość kilku stopni schodów. Taki zabieg umożliwiał stworzenie otwartej przestrzeni pod budynkiem. W ponad połowie obiektów (58%) jako materiał wypełniający ściany wykorzystano cegłę paloną, a w 26% glinę. Osobliwością było zastosowanie materiału, który nie jest typowy dla budynków ryglowych na Pomorzu Zachodnim – w trzech przypadkach (5%) użyto do tego celu bloków piaskowca. Jego złoża znajdują się na terenie gminy Agudo, a zatem jest to materiał dostępny lokalnie [Schrimmer, Robaina 2013, s. 6].

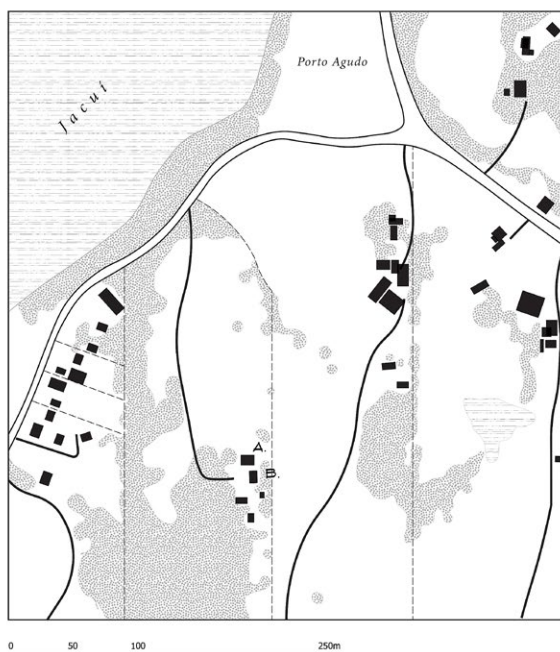
Przeważnie budynki mieszkalne posiadają mniejszą kubaturę i skromniejszy układ funkcjonalny niż obiekty z regionu Łubowa. W rozmowach z miesz-

an adaptive reuse of an originally residential building, resulting from the need of the property (Table 1).³

Through quantitative analysis, it was possible to establish the characteristics of the Pomeranian house in the colony. The vast majority (91%) presented a wide-front layout, while the remaining sites had a mixed layout. A distinctive feature—noted during the field study—was the lack of girts in the timber frame structure. The results showed that 40% of the buildings had no girts, while just over half (54%) had this structural element. The predominant roof type was the gable roof (84%), but 9 buildings had a hipped roof. As many as 74% of the residential buildings were equipped with a veranda, which is a roofed annex without walls, supported by wooden or stone posts. The veranda could be located, for example, along one side of the building or around its entire body. This is an element that is not found in West Pomeranian timber-frame houses.

Another feature that was not encountered in Pomerania was the building footing—on either stone or brick “pads” (67% of the buildings). The “pads” were a type of footing present in the Brazilian colony in the form of low columns that raised the level of the house typically to a height of several steps. This made it possible to create an open space underneath the building. More than half of the buildings (58%) used fired brick as wall infill material, while in 26% this was clay. One peculiarity was the use of a material that is not typical of half-timbered buildings in West Pomerania—in three cases (5%), sandstone blocks were used for this purpose. Its deposits are located in the Agudo municipality, so it is a locally available material [Schrimmer, Robaina 2013, p. 6].

Residential buildings typically had a lower volume and a more modest functional layout in comparison to the buildings from the Łubowo area. In conversations with residents of the former colony, it was often stated that there was once a second building of similar construction on the same plot, which served as a separate kitchen. This arrangement survived in a number of places. One example was a house from the Porto Agudo area located adjacent to the former port on the Jacuf River (Fig. 3). Two timber-frame buildings belonging

Ryc. 2. Układ zagród we fragmencie Kolonii Santo Ângelo w Brazylii (po lewej) i we wsi Rakowo, pow. szczecinecki (po prawej). Rysunki w tej samej skali obrazują różnice w rozmiarach działek; autorką wszystkich opracowań jest E. Angoneze-Grela.

Fig. 2. The layout of homesteads in a fragment of Colônia Santo Ângelo, Brazil (left), and in the village of Rakowo, Szczecinek County (right). Drawings to the same scale illustrate differences in plot sizes; all illustrations by E. Angoneze-Grela.

- zieleni wysoka
- woda
- drogi lokalne
- drogi dojazdowe na prywatnych posesjach
- granice działek
- A., B.** Porto Agudo, dom rodziny Schiefelbein, Rio Grande do Sul, Brazylia
- C.** Rakowo 13, Zachodniopomorskie, Polska

kańcami dawnej kolonii często powtarzało się stwierdzenie, że niegdyś na tej samej działce znajdował się drugi budynek o podobnej konstrukcji, który pełnił funkcję oddzielnej kuchni. W kilku miejscach zachował się jeszcze taki układ. Jednym z przykładów jest dom z okolic Porto Agudo znajdujący się w bezpośrednim sąsiedztwie dawnego portu na rzece Jacuá (ryc. 3). Na terenie działki nadal stoją dwa obiekty ryglowe należące do rodziny Schiefelbein. Na ryc. 2 wskazano usytuowanie zagrody względem działki, otaczających ją budynków i pobliskiej drogi. W celu dokonania porównania zestawiono ją z rysunkiem przedstawiającym wieś Rakowo (Pomorze Zachodnie), utrzymanym w tej samej skali.

Zagroda (ryc. 3) jest położona ok. 250 m od drogi, na wzniesieniu. W jej skład wchodzi dwa ryglowe obiekty o funkcji mieszkalnej (A i B) z przybudówkami oraz budynki gospodarskie: suszarnia tytoniu (muruwana), kurnik i stodoła (drewniane). Zagroda o charakterze otwartym składa się z budynku mieszkalnego (A) i osobno wyodrębnionej kuchni (B). Oba obiekty są rozmieszczone względem siebie prostopadłe, tworząc układ w formie litery L. Parterowe budynki szkieletowe o niewielkich rozmiarach (A – 8,8 x 5,7 m; B – 8,1 x 4,6 m) mają nieskomplikowany układ funkcjonalny. Konstrukcja szkieletowa budynku A ogranicza się do ścian zewnętrznych, natomiast wewnętrzny plan pomieszczeń zorganizowano za pomocą drewnianych

to the Schiefelbein family still stand on the plot. Figure 2 indicates the location of the homestead in relation to the plot, the surrounding buildings and the nearby road. For comparison, it was compared against a drawing displaying the village of Rakowo (West Pomerania), drawn to the same scale.

The homestead (Fig. 3) is located about 250 m from the nearby road, on a hill. It includes two timber-frame residential buildings (A and B) with outbuildings, as well as farm buildings: a tobacco drying room (brick), a chicken coop and a barn (wooden). The open-type homestead consists of a residential building (A) and a separate kitchen (B). The two buildings are arranged perpendicularly to each other, forming an L-shaped layout. The single-story, small frame buildings (A – 8.8 x 5.7 m; B – 8.1 x 4.6 m) have an uncomplicated functional layout. The timber frame structure of building A is limited to the exterior walls, while the internal floor plan is organized with wooden partitions. The building has an axial layout with a centrally located vestibule that leads to two rooms. Access to the third is from the veranda.

Entrances were located on three sides, both along the shorter and longer side, but due to the location of the vestibule, the building can be considered wide-front. On the eastern side is a small wooden outbuilding that acts as storage. The walls of the frame structure were filled with fired brick. There is wooden siding in

Ryc. 3. Dom rodziny Schiefelbein, Porto Agudo, Brazylia (2018).
Fig. 3. Schiefelbein family house, Porto Agudo, Brazil (2018).

ścian działowych. Budynek ma układ osiowy z centralnie usytuowaną sienią, która prowadzi do dwóch izb. Dostęp do trzeciej znajduje się od strony werandy.

Wejścia zlokalizowano z trzech stron, zarówno na krótszym, jak i na dłuższym boku, ale ze względu na usytuowanie sieni można uznać, że budynek ma charakter szerokofrontowy. Od strony wschodniej znajduje się niewielka drewniana przybudówka odgrywająca rolę komory. Ściany konstrukcji szkieletowej zostały wypełnione cegłą paloną. W szczycie budynku B od strony północnej występuje szalowanie. Oba obiekty mają dachy dwuspadowe kryte dachówką ceramiczną. W budynku A dach wydłużono o okalającą go z czterech stron werandę. Budynek mieszkalny został posadowiony na charakterystycznych „stopach”, które wykonano z ułożonych na sobie kamieni, uzupełnionych gdzieś drewnianymi okrągłakami. Dzięki temu poziom podłogi został wyniesiony na wysokość 55 cm, a przestrzeń pod budynkiem nie została osłonięta. Na tę samą wysokość wyniesiono poziom podłogi w kuchni, jednak z tą różnicą, że przestrzeń pod nią zamknięto kamiennym podmurowaniem. Niewielkie ryglowe pomieszczenie kuchenne zostało poszerzone od strony wschodniej o drewnianą przybudówkę, która obecnie służy jako kuchnia z jadalnią. Jest ona wyposażona w ceglany komin dostawiony od zewnątrz. Dawna kuchnia zmieniła swoją funkcję, a pozostałością po uprzednim układzie jest widoczne wejście zastąpione oknem, do którego wciąż prowadzą cztery stopnie schodów. Schody wykonane z bloków piaskowca znajdują się również przy wejściu do kuchni od strony zachodniej oraz przy werandzie w budynku A od strony południowej i zachodniej (ryc. 4).

Jednym z budynków znajdujących się na Pomorzu Zachodnim, który można porównać z powyższym przykładem, jest budynek mieszkalny w Rakowie. Rakowo to wieś o bardzo starym rodowodzie [Piskorski 1980, s. 227], jej początki sięgają 1337 r. [Brzustowicz, Kuczkowski 2012, s. 241]. Jest to osada w typie okolicy, o zwartej zabudowie (ryc. 2). Ryglowy budynek Rakowo nr 13 (ryc. 5) znajduje się przy skrzyżowaniu ulic i jest usytuowany kalenicowo względem drogi. Jego

the gable of building B on the north side. Both buildings have pitched roofs covered with ceramic tiles. In building A, the roof was extended with a veranda surrounding it on four sides. The residential building was constructed on a footing that consisted of distinctive “pads” made of stacked stones, supplemented with wooden logs in some places. As a result, the floor level was elevated to a height of 55 cm, and the space under the building was not covered. The level of the kitchen floor was raised to the same height, but with the difference that the space underneath was sealed off with a stone wall. The small timber-frame kitchen space was expanded on the east side with a wooden extension, which is now used as a kitchen with a dining room. It is equipped with a brick chimney that abuts the building from the outside. The former kitchen was subjected to reuse, with the former entrance—replaced with a window, to which four stair steps still lead—being a trace of the previous layout. Stairs made of sandstone blocks are also located at the entrance to the kitchen on the west side and at the veranda in building A on the south and west sides (Fig. 4).

One of the buildings located in West Pomerania that can be compared to the above example is a residential building in Rakowo. Rakowo is a village with a very old origin [Piskorski 1980, p. 227], dating back to 1337 [Brzustowicz, Kuczkowski 2012, p. 241]. It is a ring-type settlement, with compact development (Fig. 2). The timber-frame building under no. 13 in Rakowo (Fig. 5) is located at an intersection of streets and its roof ridge is aligned perpendicularly to the street. Its construction is dated to the second half of the nineteenth century [Gmina Borne Sulinowo 2017, p. 76]. There is also a brick barn on the same plot, set perpendicular to the residential building. The house is covered with a gable roof with a chimney in the central point of the roof ridge. The roof-to-wall ratio is 1:1, and the grade-to-ridge height exceeds 7 m. The building is therefore larger than the house in Porto Agudo, whose height, measured between the wall plate and the roof ridge, was 5.6 m. It has denser column placement and two sets of girts, which may be associated with the larger size of both the building and its roof. The wooden frame structure of the Rakowo house was filled with clay, plastered and whitewashed, and both gables were covered with siding. On the front facade there are four windows and a clearly outlined trace of the former entrance, where only a small window opening was left in place. The window was once also located on the northwest facade. Three more window openings and the only entrance currently in use are on the side of the back yard. The entrance was enclosed by a wooden porch. The functional layout subordinated to the axially located vestibule was changed by discontinuing the use of the front entrance. The discontinuation of the use of street-facing entrances was commonplace in West Pomerania during the postwar years. Traces of the former entrances are not uncommon in both timber frame buildings and later brick houses.

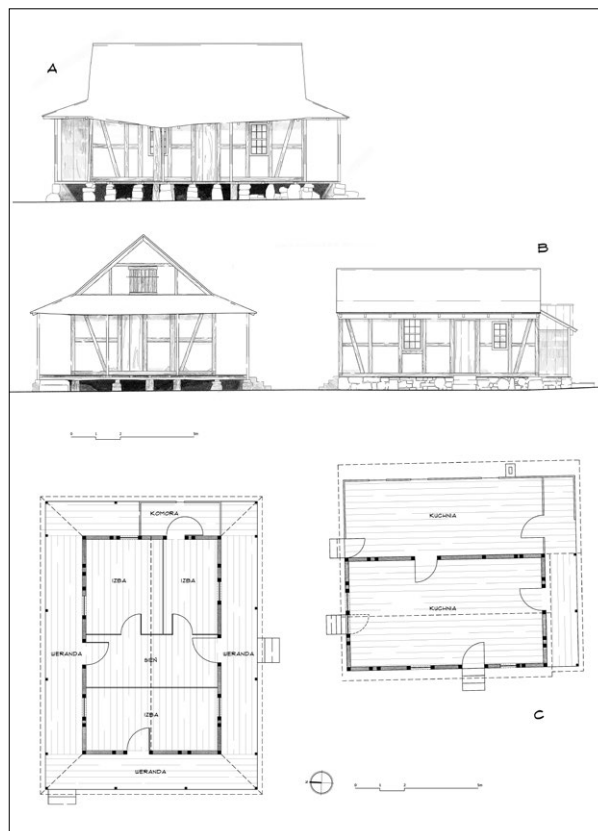

powstanie datuje się na 2. poł. XIX w. [Gmina Borne Sulinowo 2017, s. 76]. Na tej samej działce znajduje się również murowana obora, ustawiona prostopadle do budynku mieszkalnego. Dom pokryty dachem dwuspadowym, w którego centralnym punkcie – w kalenicy – znajduje się komin. Proporcje dachu względem ścian wynoszą 1:1, a wysokość w szczycie przekracza 7 m. Jest on zatem większy niż dom z Porto Agudo, którego wysokość w kalenicy, mierzona względem belki podwalinowej, wynosi 5,6 m. Posiada większe zagęszczenie słupów i dwa poziomy rygli, co może być związane z większymi rozmiarami budynku i dachu. Drewniana konstrukcja szkieletowa domu w Rakowie została wypełniona gliną, otynkowana i bielona, oba szczyty pokryto szalowaniem. Na elewacji frontowej znajdują się cztery okna i wyraźnie zarysowany ślad po dawnym wejściu, w którego miejscu pozostawiono jedynie niewielki otwór okienny. Okno znajdowało się niegdyś również na elewacji północno-zachodniej. Trzy kolejne otwory okienne i jedyne, aktualnie używane wejście znajdują się od strony podwórza. Wejście zostało obudowane drewnianym gankiem. Układ funkcjonalny podporządkowany osiowo usytuowanej sieni zmieniono przez wyłączenie z użytkowania wejścia frontowego. Proceder zamykania wejść od ulicy był powszechny w powojennych latach na Pomorzu Zachodnim. Ślady po dawnym wejściu nierzadko występują zarówno w budynkach ryglowych, jak i w późniejszych domach murowanych.

Po wojnie charakterystyczny wygląd chat ryglowych, będący niegdyś elementem pejzażu kulturowego Pomorza, uległ zasadniczym zmianom, szczególnie jeśli chodzi o elewacje – obecnie we wsiach zachodniopomorskich domy w konstrukcji szkieletowej wydają się rzadkością. Tymczasem pod warstwą ocieplenia skrywa się znacznie więcej tego typu obiektów. Podobną sytuację dostrzega Robert Piotrowski w artykule poświęconym architekturze wiejskiej pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego: „Budynki z kamienia, gliny i rudy darniowej przez dziesięciolecia stanowiły element pejzażu kulturowego tego obszaru [...]. W konsekwencji podejmowanych prac remontowych – najczęściej związanych z ociepleniem ścian – dochodzi do zakrycia oryginalnej konstrukcji budynków, a tym samym zatracają one pierwotny koloryt” [Piotrowski 2020, s. 137].

Dyskusja

W świetle przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że osadnicy Kolonii Santo Ângelo wykorzystywali techniki budowlane znane im z miejsca pochodzenia. Wznoszone przez nich domy w Brazylii (ryc. 6) mają wiele cech wspólnych z tymi, które do dzisiaj możemy obserwować w okolicach Łubowa. Warto zaznaczyć, że na Pomorzu Zachodnim od XVIII w., za sprawą kolonistów sprowadzanych przez Fryderyka II, upowszechniano normatywne, typowe projekty domów szerokofrontowych [Angoneze-Grela 2023, s. 100; Dobrowolska 1957, s. 42]. Piotr Łodziński zauważa, że

Ryc. 4. Rysunki inwentaryzacyjne domu z Porto Agudo: A – elewacja północna; B – elewacje zachodnie; C – rzut budynku mieszkalnego i kuchni.

Fig. 4. Building survey drawings of the Porto Agudo house: A – north elevation; B – west elevation; C – plan of the residential building and kitchen.

Ryc. 5. Budynek mieszkalny w Rakowie (daw. Rackow) nr 13, pow. szczecinecki (2018).

Fig. 5. Residential building at 13 Rakowo (previously Rackow), Szczecinek County (2018).

After the war, the distinctive appearance of half-timbered cottages, once a feature of Pomerania's cultural landscape, underwent fundamental changes, especially when it came to facades—today, timber-frame houses seem to be rare in West Pomeranian villages. Meanwhile, many such buildings are hidden underneath a layer of thermal insulation. Robert Piotrowski reported seeing a similar situation in a paper on the rural ar-

Ryc. 6. Budynek ryglowy w Linha Patrícia, gm. Paraíso do Sul (2016), wyraźnie widoczne podobieństwo do budynku w Rakowie nr 13.

Fig. 6. A timber-frame building in Linha Patrícia, Paraíso do Sul municipality (2016), a clearly visible resemblance to the building at 13 Rakowo.

David Gilly – krajowy mistrz budowlany na Pomorze (*Landbaumaister in Pommern*) – zajmował się wznoszeniem domów kolonistów [Łodziński 2010, s. 275], a jego nowatorskie koncepcje doprowadziły do unifikacji budownictwa wiejskiego na tym terenie. Cechą charakterystyczną było podporządkowanie budynków zasadom symetrii w rozplanowaniu zarówno wewnątrz, jak i elewacji [Gwiazdowska 2017, s. 119]. W ten sposób upowszechniono typ domu szerokofrontowego z sienią na przestrzał. Na temat charakterystyki budynków regionu, z którego pochodzili osadnicy Kolonii Santo Ângelo, pisał Emil Goehrtz w pracy *Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin (Hinterpommern)* [Goehrtz 1931, s. 261–264]. Ten niemiecki badacz zauważył, że obiekty ryglowe z powiatów szczecineckiego i drawskiego wyróżniają się na tle innych, a jako przykład podał nieistniejący już dziś dom rodziny Gohlke ze wsi Łubowo (ryc. 7): „W szczególności na obszarze należącym do wcześniejszego urzędu ziemskiego Stare Drawsko, obejmującego ziemie pomiędzy Złocińcem, Czaplinską i Szczecinkiem występują domy mieszkalne z podziałami poprzecznymi w formie podobnej do zagrody Gohlke we wsi Łubowo. Wejście do domu znajduje się na dłuższej ścianie i prowadzi najpierw do szerokiej sieni biegnącej przez całą głębokość budynku, w której z boku usytuowane jest otwarte palenisko. Na prawo i lewo od niej znajdują się pomieszczenia mieszkalne” [Goehrtz 1931, s. 262, tłum. aut.].

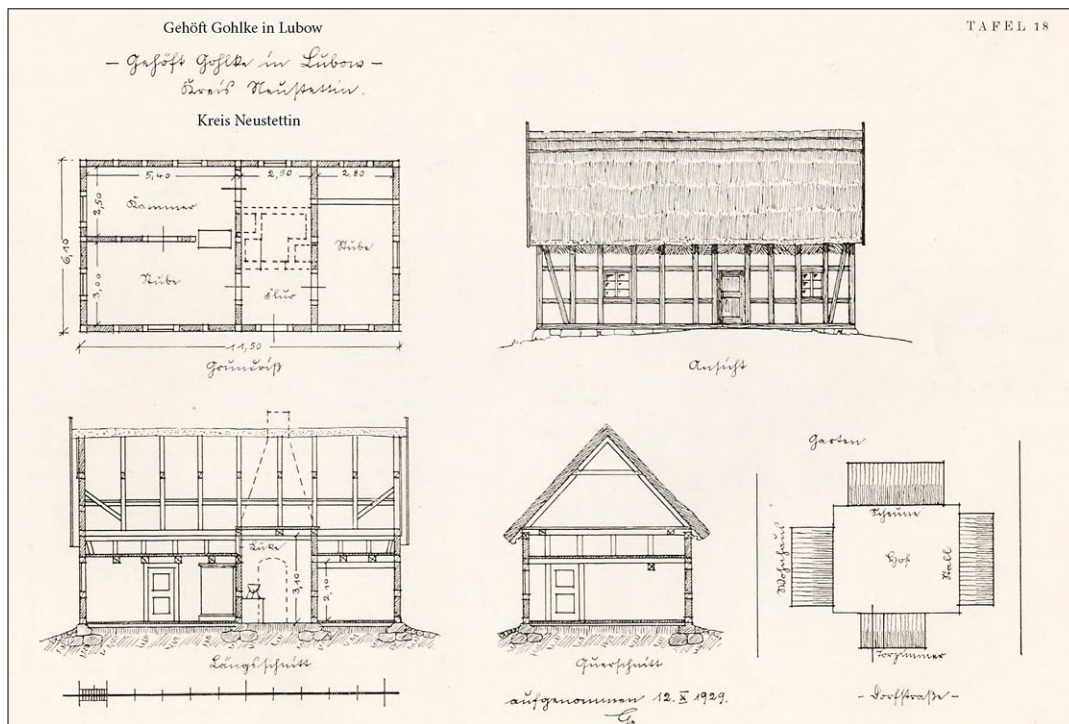
Niemal identyczny układ funkcjonalny można zaobserwować w niektórych budynkach w dawnej Kolonii Santo Ângelo (ryc. 8). Podobieństwa występują również w połączeniach ciesielskich – są to m.in. połączenia na czop, na nakładkę prostą lub ząbioną. Zdaniem Arlet na Pomorzu Zachodnim: „Przełomem w rozwoju technik ciesielskich było rozpowszechnienie w drugiej połowie XVII wieku połączenia na czop, które – wraz ze stosowanymi już wcześniej połączeniami typu »jaskółczy ogon« i na nakładkę – sta-

chitecture of the Masovia–Dobrzyń borderland: “For decades, buildings made of stone, clay and turf ore were part of the cultural landscape of the area [...]. As a consequence of renovation—most often connected with wall insulation—the original structures of the buildings are covered, and thus they lose their original color” [Piotrowski 2020, p. 137].

Discussion

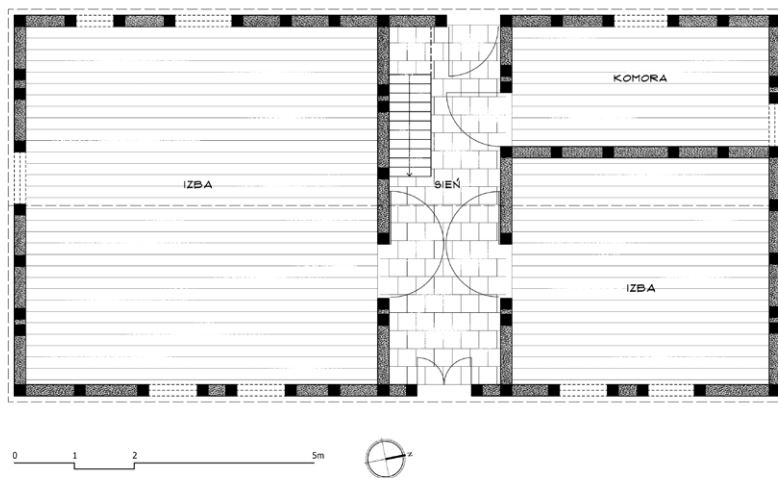
In light of the findings of this research, it should be stated that the settlers of Colônia Santo Ângelo used construction techniques that they had encountered in the place of their origin. The houses they erected in Brazil (Fig. 6) share many features with those we can still observe in the Łubowo area today. It is noteworthy that in West Pomerania, from the eighteenth century onwards, thanks to colonists brought by Frederick II, standardized, typical designs of wide-front houses were popularized [Angoneze-Grela 2023, p. 100; Dobrowolska 1957, p. 42]. Piotr Łodziński notes that David Gilly—the state master builder for Pomerania (*Landbaumaister in Pommern*)—was in charge of erecting the colonists’ houses [Łodziński 2010, p. 275], and his innovative concepts led to the unification of rural architecture in the area. One characteristic feature was the subordination of buildings to the principles of symmetry in the layout of both interiors and facades [Gwiazdowska 2017, p. 119]. Thus, the type of wide-fronted house with a vestibule across its width was popularized. Emil Goehrtz wrote about the characteristics of the buildings of the region from which the settlers of Colônia Santo Ângelo came in his work *Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin (Hinterpommern)* [Goehrtz 1931, pp. 261–264]. This German researcher noted that the timber-frame buildings from Szczecinek and Drawsko counties had stood out, and cited the now defunct Gohlke family house from the village of Łubowo as an example (Fig. 7): “In particular, in the area belonging to the former Stare Drawsko land office, covering lands between Złocieniec, Czaplunek and Szczecinek, there are residential houses with transverse divisions in a form similar to the Gohlke homestead in the village of Łubowo. The entrance to the house is located along the longer wall and leads first to a wide vestibule that runs across the entire depth of the building, and in which an open hearth is located on the side. To the right and left of it are the living spaces” [Goehrtz 1931, p. 262, translated by the author].

An almost identical functional layout can be seen in some of the buildings in the former Colônia Santo Ângelo (Fig. 8). There are also similarities in carpentry joints—these include mortise and tenon, half lap or tabled scarf joints. According to Arlet, in West Pomerania: “There came a breakthrough in the development of carpentry techniques in the form of the spread of the mortise and tenon joint in the second half of the sev-

Ryc. 7. Dom rodziny Gohlke we wsi Łubowo; [Goehertz 1931, tab. 18].

Fig. 7. House of the Gohlke family in the village of Lubowo; [Goehertz 1931, tab. 18].

Ryc. 8. Rysunek inwentaryzacyjny budynku ryglowego rodziny Schünemann w Linha Patricia, gm. Paraíso do Sul.

Fig. 8. Building survey drawing of the Schünemann family's timber-frame building in Linha Patricia, Paraíso do Sul municipality.

nowi podstawowy system konstrukcyjny stosowany w obiektach ryglowych” [Arlet 2004, s. 25]. Szczyt domów na Pomorzu Zachodnim i w kolonii nierzadko szalowano, a jako główny materiał wypełniający ściany wykorzystywano glinę lub cegłę.

Oba typy domów wykazują również wyraźnie zauważalne różnice. Wynikają one z adaptacji dawnych rozwiązań do zupełnie nowych warunków. Można je zaobserwować już w samej lokalizacji zagród. Typy wsi

enteenth century, which – along with the dovetail and lap joints already in use earlier—constitutes the basic structural system used in timber-frame buildings” [Arlet 2004, p. 25]. The gables of houses in West Pomerania and the colony were often covered with wooden siding, and clay or brick was used as the main wall infill material.

The two types of houses also show clearly noticeable differences. They result from the adaptation of old

występujące w okolicach Łubowa to ulicówka, okolnica i owalnica [Gmina Borne Sulinowo 2017, s. 178], charakteryzujące się zwartą zabudową. W Kolonii Santo Ângelo działki osiągały dużo większe rozmiary, co przyczyniło się do rozproszenia zabudowy. Lokalizacja zagrody nie była już tak ściśle związana z układem wsi.

W Brazylii można dostrzec tendencję do upraszczania form drewnianego szkieletu. Ze względu na mniejsze wymiary budynków i lżejszy dach ograniczono liczbę słupów, stosowano jeden poziom rygli lub całkowicie z nich rezygnowano.

Proporcje kolonialnych budynków mieszkalnych są zbliżone do tych z Pomorza Zachodniego, jednak występują różnice w wielkości i formie dachu. W kolonii większość obiektów ma dach dwuspadowy. Warto jednak zauważyć, że aż 9 z nich cechuje się dachem czterospadowym. Jest to przykład wpływu kultury portugalskiej, dla której ten rodzaj dachu – z charakterystycznym podwinięciem okapu ku górze (*galbo*) – jest typowy [André 2011, s. 29]. Lúcio Costa w pracy *Arquitetura* opisuje charakterystykę tradycyjnych dachów portugalskich: „Nachylenie dachów czterospadowych jest zazwyczaj łagodzone za pomocą tzw. *contrafeito*, czyli niewielkiej, dodatkowej krokwi, której celem jest nadanie zadaszeniu większej estetyki w obrębie okapu” [Costa 2006, s. 34, tłum. aut.]. Ten element został dostrzeżony w kilku analizowanych obiektach (ryc. 9) i może być efektem zmiany formy dachu w trakcie prac renowacyjnych. Weimer również odnotowuje podobne przypadki łączenia tradycji pruskiej z portugalską: „W Três Forquilhas można zauważyć wyraźny wpływ portugalski na konstrukcję ryglową, który wynikał z braku wykwalifikowanych w tej dziedzinie osób w grupie imigrantów. Poszukiwało się zatem odpowiedniej osoby poza grupą imigrantów, co skutkowało narzuceniem znanych tej osobie rozwiązań technicznych. Kolejne pokolenia kolonistów [...] próbowały powrócić do oryginalnych pruskich form. Jako że niektóre umiejętności zostały zapomniane, zaczęto stosować formy hybrydowe” [Weimer 2005, s. 362, tłum. aut.].

Dom zachodniopomorski charakteryzuje się zwykle większymi rozmiarami i wyższym dachem. Stosunek wysokości dachu do ścian wynosi od 1:1 do 2:1, natomiast w kolonii nie przekracza on wartości 1:1. Maria Witek i Cezary Nowakowski podwyższenie dachu na Pomorzu tłumaczą następująco: „Wysoki dach dawał lepszą izolację termiczną. Obszerniejsze poddasze miało też większą wartość użytkową (niekiedy mieszkalną, a najczęściej składową)” [Witek, Nowakowski 2012, s. 49]. W gorącym, subtropikalnym klimacie kolonii utrzymywanie ciepła w pomieszczeniach nie było konieczne, a wręcz stało się niepożądane. Aby zapobiec przegrzaniu budynku, stosowano podwyższony fundament w postaci kamiennych „stóp”. Wyniesienie budynku i pozostawienie pod nim wolnej przestrzeni pozwalało na cyrkulację powietrza oraz jego chłodzenie. Weimer opisując jeden z pomorskich budynków szkieletowych z regionu Santa Cruz do Sul, zwraca uwagę

solutions to completely new conditions. These can already be observed in the very siting of the homesteads. The types of villages found in the vicinity of Łubowo are the street, ring and oval [Gmina Borne Sulinowo 2017, p. 178], characterized by compact development. In Colônia Santo Ângelo, the plots reached much larger sizes, which contributed to the dispersion of development. The location of a homestead was no longer so closely tied to the village layout.

In Brazil, one can see a tendency to simplify the forms of the timber frame. Due to the smaller dimensions of the buildings and the lighter roofs, the number of columns was reduced, and either only one level of girts was used or they were completely absent.

The proportions of the colonial residential buildings are similar to those in West Pomerania, but there are differences in size and roof form. In the colony, most of the buildings have a gable roof. However, it is worth noting that as many as 9 of them feature a hipped roof. This is an example of the influence of Portuguese culture, for which this type of roof—with the characteristic upward curl of the eaves (*galbo*)—is typical [André 2011, p. 29]. In his work *Arquitetura*, Lúcio Costa describes the characteristics of traditional Portuguese roofs: “The pitch of hipped roofs is usually eased with the use of a so-called *contrafeito*, a small additional rafter, whose purpose is to make the roofing more aesthetically pleasing within the eaves” [Costa 2006, p. 34, translated by the author]. This element was noted in several of the analyzed buildings (Fig. 9), and may be the result of a change in the form of the roof during restoration work. Weimer also notes similar instances of combining Prussian and Portuguese traditions: “In Três Forquilhas, one can see a clear Portuguese influence on the timber frame structural system, which was due to the lack of people skilled in this field among the immigrants. Thus, a suitable person was sought outside the immigrant group, resulting in the imposition of technical solutions known to that person. Successive generations of colonists [...] tried to return to the original Prussian forms. As some skills had been forgotten, the use of hybrid forms emerged” [Weimer 2005, p. 362, translated by the author].

The West Pomeranian house is usually characterized by its larger size and taller roof. The ratio of roof to wall height ranges from 1:1 to 2:1, while in the colony it does not exceed 1:1. Maria Witek and Cezary Nowakowski explain the elevation of the roof in Pomerania as follows: “A tall roof gave better thermal insulation. A more spacious attic also had a higher utilitarian value (sometimes residential, and most often as storage)” [Witek, Nowakowski 2012, p. 49]. In the hot subtropical climate of the colony, keeping the heat indoors was not necessary, and was in fact undesirable. To prevent the overheating of the building, a raised foundation in the form of stone “pads” was used. Elevating the building and leaving open space underneath allowed air circulation and its cooling. Describing one

Ryc. 9. Dwa obiekty w konstrukcji szkieletowej w miejscowości Linha das Flores, gm. Agudo, o charakterze hybrydowym, zdjęcie wykonane w trakcie rozbiórki (2016).

Fig. 9. Two buildings with a timber frame structural system in Linha das Flores, Agudo municipality, hybrid type, photo taken during demolition (2016).

na kamienne fundamenty: „Najwyraźniej intencjonalnie pozostawiono luki pomiędzy kamieniami – w celu zapewnienia odpowiedniej wentylacji” [Weimer 1983, s. 145, tłum. aut.].

Fundamenty w tak nietypowej formie pełniły również inną funkcję – na działkach o znacznym spadku terenu równały różnice poziomą, co zaobserwowano w wielu analizowanych obiektach.

Gończy klimat niewątpliwie przyczynił się do wyeliminowania kuchni z planu funkcjonalnego domu. Arlet charakteryzując domy pomorskie, pisze: „Z pewnością typami rodzimymi dla Pomorza Zachodniego były: szerokofrontowy, rybacki dom słowiński, a także wąskofrontowy dom pyrzycki. Oba zawierają bardzo istotny element – centralnie umieszczoną «czarną kuchnię»” [Arlet 2004, s. 86]. W kolonialnym wariacie dom pomorski został pozbawiony kuchni na rzecz osobnego, wolnostojącego pomieszczenia. Z relacji mieszkańców wynika, że częstą praktyką było sytuowanie obu budynków prostopadłe do siebie w formie litery L. Helmar Rölke pisząc o imigracji niemieckiej, zauważa, że: „To, co w Niemczech [Królestwie Prus] znajdowało się pod jednym dachem, tutaj było rozlokowane wokół domu. Nagle pojawiło się wiele budynków, prostych, takich jak obora/stajnia, kurnik, chlew, stodoła [...]. Nawet domy uległy zmianie. Wyraźnie wydzielono kuchnię, ponieważ wykorzystanie pieca, w którym palono cały dzień, stwarzało ryzyko pożaru” [Rölke 2016, s. 165, tłum. aut.]. Nowością było także zastosowanie werandy. Według Vanessa Patzlaff Bosenbecker zadaniem werandy stała się „ochrona otworów okiennych i głównych drzwi wejściowych przed warunkami atmosferycznymi, łagodzenie wysokich temperatur, na które są narażeni mieszkańcy południa Brazylii” [Patzlaff Bosenbecker 2011, s. 171, tłum. aut.].

Należy również zwrócić uwagę na powszechne wykorzystanie piaskowca. W obiektach występujących na obszarze dawnej kolonii materiał ten można spotkać w formie fundamentów, schodów, a nawet słupów

Ryc. 10. Pola drewnianej konstrukcji szkieletowej wypełnione blokami piaskowca, Linha das Pedras, gm. Agudo (2015).

Fig. 10. The spaces inside a timber frame filled with sandstone blocks, Linha das Pedras, Agudo municipality (2015).

Pomeranian timber-frame building from the Santa Cruz do Sul region, Weimer noted the stone foundations: “Apparently, gaps were intentionally left between the stones – to ensure adequate ventilation” [Weimer 1983, p. 145, translated by the author].

Foundations in such an unusual form also served another function—on plots of land with a significant incline, they overcame terrain level differences, which was observed in many buildings.

The hot climate undoubtedly contributed to the elimination of the kitchen from the functional plan of the house. Characterizing Pomeranian houses, Arlet wrote: “Certainly, the types native to Western Pomerania were the wide-fronted, the Słowiń fisherman’s house, as well as the narrow-fronted Pyrzyce-type house. Both contain a very important element—a centrally located ‘black kitchen’” [Arlet 2004, p. 86]. In the colonial variant, the Pomeranian house was stripped of its kitchen in favor of a separate, free-standing room. According to residents’ accounts, it was common practice to situate the two buildings perpendicular to each other in an L-shape. Writing about German immigration, Helmar Rölke noted that: “What in Germany [Kingdom of Prussia] was under one roof, here was spread around the house. Suddenly there were many buildings, simple ones, such as a barn/stable, a chicken coop, a pigsty, a barn [...]. Even the houses changed. The kitchen was clearly separated, as the use of the stove, which burned all day, posed a fire risk” [Rölke 2016, p. 165, translated by the author]. The use of a veranda was also a novelty. According to Vanessa Patzlaff Bosenbecker, the purpose of the veranda was to “to protect the window openings and main entrance doors from the weather, mitigating the high temperatures to which residents of South Brazil are exposed” [Patzlaff Bosenbecker 2011, p. 171, translated by the author].

It is also worth noting the widespread use of sandstone. In the structures found in the area of the former colony, this material can be found in the form of

podtrzymujących dach werandy. Nietypowe jest także zastosowanie bloków tego kamienia jako wypełnienie ścian konstrukcji ryglowej, co zostało zauważone w kilku analizowanych obiektach (ryc. 10). Można by sądzić, że takie wykorzystanie piaskowca to jedynie miejscowa reinterpretacja, jednak analogiczne przypadki występują również w innych miejscach. Weimer w odniesieniu do Santa Cruz do Sul – regionu oddalonego o ok. 100 km od Agudo – zauważa: „Przemierzając brzeg rzeki Pardiniho, pod względem architektonicznym przyciągają uwagę domy w odcieniu różu wykonane z ciosanego piaskowca [...]. Domy w konstrukcji ryglowej są rzadziej spotykane, ale ich ilość nie jest znikoma. Wśród nich spotkamy takie, których ściany wypełniono gliną zmieszaną ze słomą (*taipa*), cegłą suszoną (*adobe*), cegłą paloną i ciosanym piaskowcem” [Weimer 2005, s. 205, tłum. aut.]. Jest to wyraźny przykład adaptacji domu pomorskiego do nowych warunków i wykorzystania lokalnie dostępnych materiałów.

Podsumowanie

Przedstawione w artykule dane stanowią zapis mało znanego rozdziału w historii drewnianego budownictwa szkieletowego w Ameryce Południowej. Badania jednoznacznie potwierdziły istnienie obiektów ryglowych na obszarze dawnej Kolonii Santo Ângelo. Dzięki ekspedycjom do Brazylii i na Pomorze Zachodnie zgromadzono obszerny materiał fotograficzny, rysunkowo-inwentaryzacyjny, bibliograficzny i archiwalny. Analiza danych przyczyniła się do ustalenia charakterystyki domu szkieletowego występującego w pomorskiej kolonii. Zauważono wiele cech wspólnych łączących domy z Pomorza Zachodniego z ich południowoamerykańskimi odpowiednikami. Ujawniają one przywiązanie emigrantów do pruskiej tradycji budowlanej. W artykule zostały także wskazane cechy, które świadczą o dostosowaniu tej zabudowy do nowych warunków. Zauważono, że modyfikacjom sprzyja m.in. odmienny, subtropikalny klimat, lokalna dostępność surowców czy brak wykwalifikowanych budowniczych, dobrze znających pruską technikę ryglową.

Przedstawione badania mają dodatkową wartość, na którą warto zwrócić uwagę. Są poświęcone Pomorzanom – grupie etnicznej, która na skutek powojennych wypędzeń całkowicie zniknęła z ziem Pomorza Zachodniego. Potomkowie pomorskich osadników zamieszkujący południe Brazylii do dziś utrzymują wyraźną odrębność etniczną, co objawia się m.in. zachowaniem języka przodków. W trakcie rozmów z mieszkańcami dawnej kolonii często wybrzmiewały pozytywne komentarze dotyczące prowadzonych badań, co świadczy o żywym zainteresowaniu własną przeszłością oraz dziedzictwem materialnym wyrażanym architekturą „na emigracji”.

foundations, stairs and even columns supporting the veranda roof. Also unusual is the use of such blocks as infill in timber frame walls, which was noted in several of the buildings investigated (Fig. 10). One might think that such use of sandstone is merely a local reinterpretation, but analogous cases also occur elsewhere. Weimer, in reference to Santa Cruz do Sul—a region about 100 km from Agudo—noted: “Traversing the bank of the Pardiniho River, in terms of architecture, the pink-tinted houses made of hewn sandstone [...] catch the eye. Timber-frame houses are less common, but their number cannot be ignored. Among them we will encounter those whose walls were filled with clay mixed with straw (*taipa*), dried brick (*adobe*), fired brick and hewn sandstone” [Weimer 2005, p. 205, translated by the author]. This is a clear example of adapting a Pomeranian house to new conditions and using locally available materials.

Conclusions

The data presented in this paper is a record of a poorly explored chapter in the history of timber-frame architecture in South America. The research clearly confirmed the existence of timber-frame buildings in the territory of the former Colônia Santo Ângelo. Through expeditions to Brazil and Western Pomerania, extensive photographic, surveying, bibliographic and archival material was collected. Analysis of the data helped to determine the characteristics of the timber-frame house found in the Pomeranian colony. A number of commonalities have been noted linking West Pomeranian houses with their South American counterparts. They reveal the migrants’ attachment to Prussian building tradition. The paper also points out features that demonstrate the adaptation of this development to new conditions. It was observed that the modifications were facilitated by, among other things, the different, subtropical climate, the local availability of raw materials or the lack of skilled builders that had been well versed in Prussian timber frame technology.

The research presented here has additional value, which is notable. It is dedicated to the Pomeranians, an ethnic group that completely disappeared from the lands of West Pomerania as a result of postwar expulsions. Descendants of Pomeranian settlers who live in South Brazil still maintain a clear ethnic distinctiveness, which manifests itself, among other things, in the preservation of their ancestral language. During conversations with residents of the former colony, one could often hear positive comments on the research presented, which signifies interest in the residents’ past and material heritage, as expressed via the “migrant architecture.”

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- André Paula, *O olhar de Lúcio Costa para os telhados portugueses*, „Temporalidades”, Belo Horizonte 2011, t. 3, nr 1.
- Angoneze-Grela Ewa, „Architektura – migracje – tożsamość. Studium architektury szkieletowej historycznego regionu Colônia Santo Ângelo w Brazylii na tle XIX-wiecznej fali emigracyjnej z Pomorza Zachodniego”, Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej (rozprawa doktorska), <https://sin.put.poznan.pl/dissertations/details/d3099> (dostęp: 17 XII 2023).
- Arendt Isabel C., Witt Marco Antônio, *História, cultura e memória: 180 anos de imigração Alemã*, São Leopoldo 2005.
- Arlet Joanna, *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 2004.
- Brzustowicz Grzegorz J., Kuczkowski Andrzej, *Gotycka pieczęć rycerska spod Choszczna*, [w:] *Materiały Zachodniopomorskie*, t. 8, red. Lech Karwowski, Szczecin 2012.
- Costa Lúcio, *Arquitetura*, Rio de Janeiro 2006.
- Dobrowolska Agnieszka, *Dom podcieniowy na Pomorzu Zachodnim*, „Ochrona Zabytków” 1957, t. 10, nr 1(36).
- Goehrtz Emil, *Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin (Hinterpommern)*, Stuttgart 1931.
- Gwiazdowska Ewa, *David Gilly i budownictwo na Pomorzu*, [w:] *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2016*, red. Janina Kochanowska, Trzebiatów 2017.
- Hitz Nilse Dockhorn, „Crenças linguísticas de descendentes pomeranos em três localidades paranaenses”, UNIOESTE, Cascavel (PR), 2017, (rozprawa doktorska), http://bdtd.ibict.br/vufind/Record/UNIOESTE-1_ed1490b0b3db2c5cc67d5610ad0502f6 (dostęp: 2 XII 2021).
- Łodziński Piotr, *Osada sukiennicza z XIX wieku jako przykład oszczędnych rozwiązań w architekturze i urbanistyce*, „Czasopismo Techniczne” 2010, R. CVII, z. 14.
- Paszkowski Zbigniew, *Architektura drewniana jako element tożsamości regionów europejskich*, Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo, Szczecin 2003.
- Patzlaff Bosenbecker Vanessa, *A arquitetura produzida pelos descendentes pomeranos na serra dos Tapes*, „Cadernos do LEPAARQ – Textos de Antropologia, Arqueologia e Patrimônio”, Pelotas 2011, t. 8, nr 15/16.
- Piotrowski Robert, *Między koniecznością a pragmatyzmem. Znaczenie kamienia, gliny i rudy darniowej w architekturze pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 63.
- Piskorski Czesław, *Pomorze Zachodnie, mały przewodnik*, Warszawa 1980.
- Prarat Maciej, Schaaf Ulrich, *Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa zabytków architektury drewnianej w procesie konserwatorskim – problemy i propozycja standaryzacji*, „Budownictwo i Architektura” 2015, t. 14, nr 4.
- Rölke Helmar, *Raízes da imigração Alemã. História e Cultura Alemã no Estado do Espírito Santo*, Vitória 2016.
- Schrimer Gerson J., Robaina Luis E. de Souza, *Compartimentação de unidades geomorfológicas do Município de Agudo/RS*, „Revista Brasileira de Geomorfologia” 2013, t. 14, nr 1.
- Tomaszek Tomasz, *Muzeum na wolnym powietrzu na terenie Parku Narodowego Great Smoky Mountains w USA. Kwestia autentyczności w ochronie krajobrazu kulturowo-przyrodniczego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 66.
- Tomaszek Tomasz, *Translokacja budynku drewnianego jako interpretacja miejsca historycznego – studium przypadku chat o konstrukcji zrębowej zlokalizowanych w stanie Tennessee, USA*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 64.
- Weimer Günter, *Arquitetura da imigração alemã. Um estudo sobre a adaptação da arquitetura centro-européia ao meio rural do Rio Grande do Sul*, Porto Alegre 1983.
- Weimer Günter, *Arquitetura Popular da Imigração Alemã*, Porto Alegre 2005.
- Werlang William, *A família de Johannes Heinrich Kaspar Gerdau: Um estudo de caso sobre a industrialização no Rio Grande do Sul*, Agudo 2002.
- Werlang William, *Crônicas da Colônia Santo Ângelo. História da colonização alemã no Rio Grande do Sul*, Agudo 2001.
- Werlang William, *História da Colônia Santo Ângelo*, t. 1, Santa Maria 1995.
- Witek Maria, Nowakowski Cezary, *Między słupem i rygłem. Swojskie dziedzictwo Pomorza Zachodniego*, Szczecin 2012.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Gmina Borne Sulinowo, 2017, http://www.bornesulinowo.pl/?page_id=642 (dostęp: 13 XI 2021).
- IBGE, <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/rs/agudo/panorama> (dostęp: 17 XII 2023).

¹ Między innymi: [Werlang 1995], [Werlang 2001], [Werlang 2002].

² Autorem mapy jest José Carlos Heinemann. Opublikowana w: [Hitz 2017, s. 35].

³ Każdy budynek liczono osobno, nawet na stanowiskach z podwójnymi obiektami, dlatego ich suma wynosi 61.

Streszczenie

Treścią artykułu jest analiza drewnianej architektury szkieletowej XIX-wiecznych emigrantów z Pomorza Zachodniego w obszarze dawnej Kolonii Santo Ângelo w południowej Brazylii. Zachowane domy pomorskich osadników znajdują się obecnie w gminach Agudo i Paraíso do Sul w stanie Rio Grande do Sul. W tekście zaprezentowano wyniki badań terenowych wykonanych w Brazylii w latach 2015–2016 i zestawiono je z materiałem zebrany podczas podróży badawczej na Pomorze Zachodnie (powiaty szczecinecki i drawski). Artykuł odnosi się do tła historycznego fali migracyjnej, omawia metodykę badań oraz przykłady obiektów ryglowych znajdujących się w Brazylii i w Polsce. Na podstawie analizy zgromadzonego materiału scharakteryzowano dom pomorski w brazylijskiej kolonii i porównano z jego europejskim odpowiednikiem. Wskazano cechy wspólne łączące oba typy domów, świadczące o kontynuowaniu pruskiej tradycji budowlanej przez migrantów za oceanem. Ponadto wyszczególniono różnice stanowiące dowód adaptacji domu pomorskiego do nowych warunków klimatycznych i krajobrazowych.

Abstract

This paper presents an analysis of timber frame architecture of nineteenth-century West Pomeranian immigrants to Colônia Santo Ângelo in South Brazil. The surviving houses of Pomeranian settlers are now located in the municipalities of Agudo and Paraíso do Sul in the state of Rio Grande do Sul. The text presents the findings of field research conducted in Brazil in the years 2015–2016 and their comparison with material collected during a research trip to West Pomerania (Szczecinek and Drawsko counties). The paper relates the historical background of the migration wave, discusses the research methodology and examples of timber-frame buildings located in Brazil and Poland. Based on an analysis of the material collected, the Pomeranian house in the Brazilian colony was characterized and compared with its European counterpart. Common features of both house types were identified, which signifies a continuation of Prussian construction tradition by the overseas migrants. In addition, differences are detailed as evidence of the adaptation of the Pomeranian house to new climatic and landscape conditions.